

Čtení krajiny optikou geografie

Tesařová Barbora, Řezníčková Dana

Abstrakt: Příspěvek se zabývá záměrným „čtením“ krajiny z pohledu geografie. Jedná se o odbornou způsobilost, která dosud není v odborné literatuře dostatečně diskutována nejen z pohledu geografů ale i jiných oborů. Přitom dokázat vyčíst z krajiny určité informace je dovednost potřebná v mnoha životních situacích, a proto je žádoucí, aby byla záměrně procvičována i během výuky geografie na všeobecně vzdělávacích školách.

Jde o prvotní vstup do poměrně složité problematiky a tomu odpovídá i volba hlavního cíle a zvolený způsob jeho řešení. Zaměřili jsme se na specifikaci přístupu při čtení krajiny u různých skupin respondentů, a to formou řízených rozhovorů v několika ohniskových skupinách (absolventi geografie, studenti geografie, VŠ pedagogové, učitelé zeměpisu). Příspěvek obsahuje vybrané výsledky provedené obsahové analýzy ve skupině zaměřené na učitele zeměpisu a skupiny bez geografického zaměření.

Tento výzkum probíhá za finanční podpory projektu GA ČR P407/10/0514.

Klíčová slova: čtení krajiny, krajina, geografové, rozhovor v ohniskové skupině

Abstract: The text deals with the “reading” the landscape in terms of geography. It is a competence that isn't adequately discussed in the literature yet, not only in terms of geographers but also in other fields. But in fact the competence to read from landscape specific information is required in many situations, therefore it could be practiced during the teaching of geography in general education schools. This is the initial entry into a relatively complex issue and it corresponds with the choice of research questions and the method of its solution. We focused on the specification of this ability to reading the landscape among geographers, through structured interviews in several focus groups of respondents (graduates geography, geography students, university teachers, teachers of Geography). The paper contains selected results of content analysis in group of geography teacher and the non-geographical group.

This research is supported by the financial support of the project GA CR P407/10/0514.

Key words: landscape reading, landscape, geographers, focus group questions

1 Úvod

Předkládaný příspěvek prezentuje část výzkumu, který je obsahově zaměřen na „čtení“ krajiny pohledem geografů. Tato způsobilost není dosud v odborné literatuře hlouběji diskutována. Náš výzkum tak představuje prvotní vstup do mezioborové problematiky, s cílem pokusit se „rozklíčovat“ danou způsobilost do jednotlivých kroků tak, abychom ji mohli postupně rozvíjet ve výuce zeměpisu/geografie na všeobecně vzdělávacích školách. Zmiňovaný cíl předpokládáme naplnit pomocí několika vzájemně provázaných dílčích výzkumů.

V tomto příspěvku prezentujeme výsledky kvalitativního výzkumu, jehož cílem bylo zjistit u vybrané skupiny respondentů, jakým způsobem krajinu „čtou“, od čeho a jak postupují a na co se zaměřují. Dotazováním jsme také chtěli zjistit, zda se pohled geografů výrazně liší od skupiny respondentů negeografického vzdělání. Poslední otázka zjišťovala, jaké postupy

respondenti doporučují při procvičování sledované způsobilosti ve výuce zeměpisu na 2. st. základních škol.

2 Čtení krajiny: obsahové vymezení klíčových pojmů

Jedním z klíčových slov sledované odborné způsobilosti je pojem krajina. Definice krajiny a její obsahové pojetí bylo v geografické literatuře již obsáhle řešeno (zejména Kučera 2010, Kolečka 2009, Miklós 2002, Demek, 1974, Urbánek, 1992, Jančura 2002, a další). Rozborem definic krajiny ve vztahu k problematice čtení se věnuje Tesařová (2012). Z dostupné literatury vyplývá, že krajina je dána svoji horizontální a vertikální strukturou, které jsou proměnlivé v čase. Horizontální struktura je tvořena rozmístěnými homogenními areály a vertikální strukturou se rozumí soubor funkčně propojených geosystémů. Krajina obsahuje ale také svoje příběhy, které jsou výsledkem subjektivní interpretace jedince či skupin. Není tedy chápána pouze ve svém funkčně-systémovém pojetí, jako hmotná složka, ale obsahuje i nehmotný význam, který souvisí s identitou krajiny, jejími hodnotami a estetikou (Jančura, 2002, Kučera, 2010, Chromý, 2003).

Zejména z tohoto důvodu se krajina stává nejenom odbornou učebnicí, ale i beletrií a proces čtení krajiny se tak může stát velmi subjektivním a chaotickým. I přes tento fakt zůstává otázkou, zda-li existuje tzv. geografické čtení krajiny, resp. takové postupy či specifika při čtení krajiny, které jsou patrné výhradně mezi geografy.

Pod výrazem „čtení“ krajiny z pohledu geografie rozumíme odbornou způsobilost, sycenou zejména určitými znalostmi a dovednostmi jedince. Znalosti přitom reprezentuje v první řadě odborný geografický jazyk (terminologie a sémantika), pomocí kterého „čtenář“ ústním či písemným způsobem vyjadřuje to, co v krajině vidí/pozoruje. Mezi dílčí dovednosti řadíme záměrné vyhledávání určitých informací z krajiny pomocí viditelných i zprostředkovaných znaků (indicií), vysvětlení či zdůvodnění pozorovaných jevů a procesů, relevantní výběr podstatných informací a zasazení vyhledaných informací do širších souvislostí. Jedná se o podobné dovednosti s některými čtenářskými dovednostmi, např. získávání informací nebo vytvoření interpretace (srv. Kramplová, 2002, Řezníčková, 2004). Předpokládáme, že obsahové vymezení sledované způsobilosti se pod vlivem zjištěných skutečností bude postupně upřesňovat.

3 Metodika vlastního šetření

Výzkum je orientován do konstruktivistické pozice. Vycházíme z poznatku, že viděná (čtená) krajina není ve své celistvosti objektivní skutečností, ale je sociální konstrukcí daného jedince nebo skupiny. Naši snahou je porozumět procesu čtení krajiny tak, jak tomu rozumějí sami aktéři. Výzkumné téma samo předurčilo potřebu metody, při které samovolně vznikají skupinové interakce, kde se účastníci navzájem konfrontují, podporují i kontrolují a kde si lze poměrně rychle udělat představu o rozsahu sdílených pohledů i jednotlivých názorů (Švaříček, Šedřová, 2007, Miovský, 2006). Byla proto zvolena metoda polostrukturovaného hloubkového skupinového rozhovoru v kombinaci s pozorováním.

Obrazovým podnětem a také objektem samotného výzkumu byla fotografie krajiny, která zaujímá výsek krajiny v Peci pod Sněžkou a jejího okolí. Důvodem výběru této lokality byla

její obsahová bohatost. Jsou zde patrné indicie poukazující na rozmanité faktory vývoje krajiny a zároveň je zde zřejmý kontrast přírodní, typicky horské krajiny, s krajinou výrazně využívanou pro cestovní ruch. Ačkoliv jsme si vědomi, že pozorování krajiny na fotografii s sebou nese řadu odlišností od pozorování „in vivo“ (např. dochází k absenci vjemů daných jinými smysly než zrakem a k absenci viditelné dynamiky krajiny), kvůli opakovatelnosti a technické proveditelnosti však nebylo možné šetření „in vivo“ zrealizovat.

Respondenti byli vybíráni v souladu s širším výzkumným záměrem a tvoří tak několik skupin. Pro tento příspěvek byly vybrány výstupy dvou dílčích skupin (tab.1). První skupina je tvořena učiteli geografie, u kterých předpokládáme, že mají praktické zkušenosti se čtením krajiny pohledem geografie. Heterogenita této skupiny je dána zejména délkou praxe. Druhou skupinu tvoří respondenti bez geografického zaměření, vnitřní heterogenita skupiny je dána rozmanitostí jejich profesního zaměření.

Cílové skupiny:	Datum a místo setkání	Pohlaví, věk	Rozmanitost zaměření uvnitř skupiny	Délka rozhovoru
				Přepis - počet str.
				Rychlost hovoru
učitelé geografie	20.4.2012, Monínec (20:00 - 21:30)	3 ženy, 2 muži	5 let praxe	50 min. 30 s.
			11 let praxe	
			20 let praxe	17 str.
			6 let praxe	0,3366
			17 let praxe	
Kontrolní skupina	19.1.2012, Nové M.n.M (19:00 - 21:30)	2 ženy, 3 muži	lékař	69 min. 30 s.
			pedagog	17,5 str.
			student	
			policista	0,2518
			ekonom	

1. Tabulka: Charakteristika respondentů, délka hovoru

Struktura dotazování byla vytvářena tak, aby jednotlivé okruhy otázek (tab. 2) korespondovaly s cíli výzkumu a zároveň aby byla patrná logická souslednost mezi otázkami. První dvě otázky lze označit za úvodní, kdy se respondenti dostávají do problému. Jsou zaměřeny na primární vnímání krajiny (tab.2). Odpovědi na tyto otázky umožňují evidovat, které objekty, jevy a procesy jsou zmiňovány. Druhý blok otázek se dotazuje na konkrétní problémy a jevy v krajině. Jelikož je zaměřen na hmotnou složku krajiny, jsou očekávány větší shody mezi respondenty. Otázky ověřují dovednost respondentů identifikovat v krajině indicie. Třetí okruh otázek směřuje k osobní reflexi čtení krajiny, tj. jak tento proces probíhá a jakou strategii čtení respondenti doporučují realizovat na 2. stupni základních škol.

1.	Čeho si všimnete nejdříve v této krajině, co upoutá vaši pozornost a pokud to jde, řekněte proč?
	Zkuste se zaměřit na uvedené důvody, proč si všimáme v krajině něčeho prioritně, mluvíme o těch důvodech.
2.	Uveďte jaké potenciální nebo existující problémy v této krajině vnímáte?
	Popište jak se mohla lišit zdejší krajina od krajiny před 100 lety
3.	Pokuste se obecně popsat proces, jak u vás probíhá proces čtení krajiny, od čeho začínáte a jak postupujete, jak se Vaše myšlenky odvíjí?
	Existuje nějaký vhodný postup pro čtení krajiny, který byste doporučili pro žáky/resp.učitele 2.st.ZŠ? Co by měly dokázat vyčíst?

2. Tabulka: Struktura dotazování

Po přepsání rozhovorů byla data připravena pro kódování a kategorizování (MAXQDA10 Plus). Jednalo se o cyklický proces, kdy v prvním kódovém systému byly hledány skupiny kódů vzniklých za účelem interpretace toho, co na danou otázku respondenti odpovídali. Druhý soubor obsahoval stejné kódy napříč otázkami, vhodný byl pro interpretaci toho, kdy určitý obsah respondenti řešili nebo jak byli otázkami stimulováni. Poslední kódový systém obsahoval oba kódové systémy, cílem bylo zvýraznit hlavní řešená témata. Systém obsahuje kódované výstupy pozorovatele. K analýze a interpretaci dat byly použity dílčí techniky - „vyložení karet“, „vytváření trsů“ a zejména „faktorování“ (Miovský, 2006).

4 Výstupy

V tomto příspěvku v důsledku jeho omezeného rozsahu uvádíme jen vybrané výsledky našeho šetření. Výstupy strukturujeme podle zmiňovaných bloků otázek a současně provádíme komparaci mezi skupinou učitelů zeměpisu a ne-geografy.

Rozdíly ve výpovědích jsou patrné již u první části diskuze (viz. tab.2). Učitelé zeměpisu si při povšechném čtení krajiny všimli více prvků a jevů, např. u vegetace zmiňovali i její stav („umělé a výrazné odlesnění“, „vyschlé louky“), u osídlení diskutovali hustotu výstavby, cestní síť, stáří budov a materiál, hodnotili celkový krajinný ráz. Od začátku rozhovoru nazírali na krajinu problémověji a z různých pohledů. Řešili např., jak se změnilo využití krajiny v nedávné minulosti, poukázali na zánik zemědělství, zamýšleli se nad životem místních obyvatel (obživa, zásobování, střet zájmů v krajině). Poukazovali na kontrasty krajiny (co je např. pro horskou nebo přírodní krajinu netypické). Zabývali se otázkami, proč je v tuto dobu na Sněžce sníh?, proč je sídelní struktura tolik otevřená? Jazyk, kterým popisovali, co vidí, byl bohatý na geografické pojmy (např. „funkce krajiny, hustota osídlení, krajinný ráz, eroze, apod.). Jejich výpovědi byly bezprostřední, místy však učitelé neodpovídali přesně na první dvě otázky. Předložená fotografie u nich vyvolala asociace na téma krajina, nikoli na čtení či popsání krajiny (krajinu hodnotili, hledali v ní související problémy).

Druhá skupina (negeografická) odpovídala spíše stručně, s povzbuzováním tazatele. Obsahově převažovaly jevy a prvky okolo hlavního motivu zobrazeného na snímku, kterým je cestovní ruch. Uváděli např., že hotel je „nepatřičný“, „dominuje“, diskutovali také množství, šířku a stav silnic, barevné kontrasty sídel). Uvedené prvky jim připomínaly symbol rekreace (sníh, les, sportovní možnosti, vzpomínky). Geografické pojmy nepoužívali. Jejich výpovědi byly kromě popisu prvků také hodnocením a vnímáním krajiny (líbivost krajiny – estetika, celkový dojem z krajiny).

Druhá část diskuze byla věnována záměrnému čtení s konkrétními otázkami (viz. tab.2). U skupiny učitelů navázala diskuze přirozeně na některé již zmíněné výpovědi, hovor byl stručný a doplňující, obsahově jmenovali problémy jako jsou: zábor ploch a odlesnění, komerce, znečištění, půdní eroze a stav vegetace, poukázali opět na problémy optikou místních obyvatel. Skupinu ne-geografů tyto otázky lépe usměrnily, odpovídali více bezprostředně než při prvním bloku otázek, obsahově řešili převážně problémy krajiny spojených s lidskou činností (znečištění ovzduší, vody, odpadní hospodářství, odlesnění).

Nejobsáhlejší částí diskuze byl okruh otázek zaměřený na postup čtení krajiny ve výuce zeměpisu. I u těchto otázek učitelé z praxe odpovídali ze široka a zaměřili se zejména na

otázku JAK proces ve výuce realizovat (nikoli z jakých fází/kroků je proces složen a které poznání (věcná náplň) představuje výchozí platformu). Diskutována byla motivační fáze tj. jak žáky k této činnosti zaujmout (zde uváděli vhodnost použití některých technik - kontrastů - ať už funkcí krajiny, kontrast přírodní a přeměněné krajiny, podobnost s jinými krajinami, ze kterých např. žáci pochází, poukázali na vhodnost rolových her jako nástroje pro uvědomění si různých střetů zájmů v krajině, atp.). Upozornili na potřebu uvědomění si funkcí krajiny a jejich změn v čase. Na jednotném postupu čtení krajiny se neshodli, ale diskutovali spíše význam individuálních výpovědí žáků s cílem poukázat na důležité nebo dominantní jevy.

Ani druhá skupina nedokázala navrhnout postup čtení krajiny. Diskuse se zaměřila na jeden z faktorů, ovlivňující výsledek čtení krajiny, a to na individuální znalost sledované krajiny. Z jejich výpovědí vyplynulo, že pokud krajinu známe, pak se do jejího „čtení“ promítá naše poznání a máme sklony posuzovat zejména změny oproti minulému. Pokud krajinu neznáme, pak velmi záleží na tom, za jakých okolností a s čím se v krajině seznamuji poprvé (srv. Widgren, 2004). Tato skupina také poukazovala na potřebu prožitku krajiny, smysluplného trávení času v dané krajině. Čtení krajiny pak dle jejich výpovědí liší právě podle toho, s kým tam trávíme čas a co jsme zde prožili. Obě skupiny dále poukázaly na význam způsobu zobrazení krajiny, který ovlivní, co se stává pro danou scénérii dominantní (ve výpovědích jím byla nejčastěji zmiňovaná cestní síť a vysoký hotel, ojediněle hory a les). Obě skupiny (prozatím všechny dotazované skupiny mimo rámec této práce) také naznačily pochybnost nad schopností žáků vnímat takto široký koncept, jako je krajina, v širších odborných souvislostech „*Předpokládám, že kdybych se zeptal nějakého šestáka, co vidí, tak řekne kopec, baráky a les, a nic dalšího*“ nebo „*A rozhodně teda já, když bych to, tak to téma krajina z pohledu geografie bych to zvýraznil v posledních dvou ročnících na střední škole*“. (srv. Řezníčková, 2003, RVP ZV, 2007, Piaget, in Čáp, Mareš, 2001 in Tesařová, 2012).

5 Závěr

Z výsledků provedeného kvalitativního šetření je zřejmé, že hlavní téma, diskutované v rozhovorech (tj. proces čtení krajiny), bylo pro respondenty neobvyklé a možná i proto na položenou otázku poměrně často neodpovídali přímo, či úplně „utekli“ z otázky. Je zřejmé, že u krajiny jako knihy, ať odborného charakteru, tak i beletrie, dopředu neznáme její název, obsahovou strukturu, ani počet stránek, které se zpočátku jeví jakoby spleené. Tato kniha, resp. krajina, dostává konkrétnější podobu teprve poté, až si uvědomíme záměr čtení. Jinými slovy řečeno, z konkrétní krajiny můžeme vyčíst různé informace, záleží na cíli čtení. Tento proces i jeho výsledek je multifaktoriálně podmíněný.

Zejména v první fázi se projevoval jako důležitý faktor - poznání krajiny, zda a jak danou krajinu známe. Významnou roli tedy hraje samotný „čtenář“, neboť „vidění“ (záměrné pozorování) je úzce spjato s jeho „vědění“. Předpokládáme, že jedinec vidí/pozoruje jen to, co ví/zná. Z krajiny vybírá jen ty informace, které odpovídají jeho dosaženému poznání. Zde se významně projevují osobnostní charakteristiky jedince (individuální hodnoty, postoje, zájmy atp.). Z pozdějších výpovědí vyplynulo, že záleží i na způsobu, jak se respondent s danou krajinou prvně seznamuje (při výuce, při sportu, s přáteli, rodiči atp.) Druhým významným faktorem (ne přímo zmiňovaným) je obsahový potenciál krajiny, který úzce

souvisí s typologií krajiny (Pec p. Sněžkou x stepí, pouště), potažmo její diverzitou. U krajiny s vysokou diverzitou tak můžeme nalézt více motivů, dominantních prvků nebo jevů, a následně zmiňovaných kontrastů v krajině (střety funkcí krajin, zachovalé a narušené krajiny atp.). V diskuzích byl také ověřen fakt, že záleží primárně na účelu čtení krajiny a na tom, jaké otázky si čtenáři kladou nebo jsou jim položeny, respondenti byli konkrétními otázkami ve druhém bloku lépe usměrněni a zadání bylo pro ně srozumitelnější. Mezi dalšími faktory, které ovlivňují výsledek čtení, bylo okrajově poukázáno i na podmínky, za kterých proces čtení probíhá, tj. pozice pozorovatele (měřítko/rozsah pozorovaného území, vzdálenost krajiny od pozorovatele, scénérie/perspektiva), způsob prezentace krajiny (in natura x fotografie, letecký snímek) a další podmínky (počasí, rušnost prostředí). Pokud bychom měli pojmenovat odlišnost čtení krajiny z pohledu geografie, pak se projevila zejména v používané terminologii a v tomto případě i v popisu krajiny, který zde probíhal spíše vyhledáváním „problémů“ v krajině.

Literatura

- DEMEK, J. Systémová teorie a studium krajiny. Brno : Nakladatelství ČSAV, 1974.
- CHROMÝ, P. Vývoj krajiny a formování identity území: příspěvek k environmentálním dějinám na příkladu České Kanady. Praha: HiÚ AV ČR: Historická geografie, 2003, 32, s.115-134
- JANČURA, P. Identita krajiny – vztah krajinného obrazu, krajinného rázu a génia loci. In: Hájek, T. Tvář naší země – krajina domova 2. Krajina jako kulturní prostor. Lomnice nad Popelkou, 2002, s. 166–170
- MIOVSKÝ, M. Kvalitativní přístup a metody v psychologickém výzkumu. Praha: Grada Publishing, 2006
- KOLEJKA IN HRNČIAROVÁ, T., MACKOVČIN, P, ZVARA, I et al. Atlas krajiny České republiky: Landscape atlas of the Czech Republic. Praha : Ministerstvo životního prostředí České republiky, 2009
- KRAMPLOVÁ, I., et al. Netradiční úlohy aneb čteme s porozuměním. Praha : ÚIV, Nakladatelství Tauris, 2002
- KUČERA, Z. Principy a problémy geografického studia krajiny. Disertační práce na katedře Sociální geografie a regionálního rozvoje, PřF UK v Praze, 2010
- MIKLÓS, L., HRNČIAROVÁ T., et al. Atlas krajiny Slovenskej republiky. Bratislava: MŽP SR, Banská Bystrica: SAŽP, 2002. [Mapové podklady online] [cit. 2013-07-30]. Dostupné z <<http://globus.sazp.sk/atlassr/>>
- Rámcový vzdělávací program pro základní vzdělávání. [online]. Praha: Výzkumný ústav pedagogický v Praze, 2007. [cit. 2012-08-11]. Dostupné z <http://www.vuppraha.cz/wp-content/uploads/2009/12/RVPZV_2007-07.pdf>
- ŘEZNÍČKOVÁ, D. Geografické dovednosti, jejich specifikace a kategorizace. Geografie. Sborník České geografické společnosti, 2003, 108/2, s. 146-163
- ŘEZNÍČKOVÁ, D. Čtení v hodinách zeměpisu (1. díl). Geografické rozhledy, 2004, 13/4, s. 98–99
- ŠVAŘÍČEK, R. ŠEĐOVÁ, K. et al. Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách. Praha: Portál, 2007

TESAŘOVÁ, B. Čtení krajiny jako geografická dovednost. Diplomová práce na katedře Sociální geografie a regionálního rozvoje PřF UK v Praze, 2012
URBÁNEK, J. Krajina – vec alebo proces? Bratislava : SAV, Geografický časopis, 1992, 44/3, s. 217–236
WIDGREN, M. Can Landscape Be Read? [online]. In Palang, H. et al. European rural Landscape, Boston: CAP, kapitola 28, 2004, s. 455 - 465. [cit. 2012-07-28]. Dostupné z <http://people.su.se/~widgren/0138_001.pdf>

Barbora Tesařová
Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje PřF UK
PřF UK
Albertov 6
128 43 Praha 2
e-mail: barbora.tesarova@natur.cuni.cz

Dana Řezníčková
Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje PřF UK
PřF UK
Albertov 6
128 43 Praha 2
e-mail: danarez@natur.cuni.cz